

*Ivan IVLAMPİE**

ISTORIE ȘI UCRONIE HISTORY AND UCHRONIA

Abstract: The principle underlying the reconstruction of history "as things happened", dominant for centuries in historiography, derives its legitimacy from the need to clearly circumscribe the object of research, from the need to assume a deontological norm of the researcher regarding the respect of scientific objectivity and, last but not least, of the subordination of science History of some reasonable pragmatic functions: epistemological, explanatory; moral, shaping human behavior. Beyond this principle, History as a science knows slips, being ideologically subordinated to imperialist, nationalist, class interests. In recent historiography, a new principle "what would have happened if?" of counterfactual history. Analyzing the force vectors of this new history, we will seek to explore how the writing of history, according to the two historiographies, is reflected in the learning of history as a school discipline.

Keywords: history, historiography, history teaching, problematization

*

Istoria este o formă a conștiinței umane cu o menire deosebită în împlinirea vieții și a destinului umanității. Sub forma științei, obiectul ei este în continuă identificare, în continuă defnire, deoarece, pe de o parte, realitatea cercetată este un fluid de evenimente, mult mai cuprinzător decât capacitatea noastră de observație și de puterea/forța de concentrare a atenției noastre, iar, pe de altă parte, interesul direct al oricărui prezent îngustează și el – denaturând, adesea – câmpul surprinderii acestui fluid. De aceea, Istoria lasă impresia de a fi o știință a trecutului și o cunoaștere prin reconstituire a unei realități scăpate de sub observație. Cea mai generoasă și dezinteresată intenție de cunoaștere a realității trebuie să fie punctul de pornire al conștiinței istorice și din acest punct zero vorbim despre nașterea atitudinii științifice față de realitatea istorică: *Herodot din Halicarnas înfățișează aici rodul cercetărilor sale, pentru ca faptele oamenilor să nu pălească prin trecerea vremii, iar isprăvile mari și minunate săvârșite și de greci și de barbari să nu fie date*

* Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați (ivanivlampie@yahoo.com).

uitării. (sbl. n.). Aceste prime vorbe sunt argumente epistemice pentru renumele câștigat de Herodot, ca părinte al istoriei. Așadar, ca știință, **istoria este o cursă a conștiinței împotriva săgeții timpului**.¹

Câmpul îngust al conștiinței umane se afirmă nu numai în reflectarea trecutului istoric, ci și în reflectarea fenomenelor naturii. În acest din urmă domeniu al cercetării, conștiința a reușit să-și autodepășească neajunsul printr-un șiretlic ingenios: a descoperit regularități, legi în plasa cărora a ordonat și a sistematizat necuprinsul fenomenelor naturii. Un ideal al cercetării asupra căruia și istoricii trag cu coada ochiului, cu vagi speranțe asupra posibilității de a-l urma. Ce anume se așază de-a curmezișul realității istoriei astfel încât istoricul să nu poată descoperi legi ale devenirii umane? Natura însăși a evenimentelor, faptele oamenilor. Ele sunt unice și irepetabile, ”regularitatea” producerii lor nu are în spate o ordine fixată dinainte, o determinare, constantă și repetabilă, susceptibilă de a fi ridicată la rang de lege. De aceea, faptele istorice pot fi observate, înregistrate, dar nu și experimentate. Singura filosofie a istoriei care a prescris legi și, în iluzia predicțiilor deduse din ele, a experimentat evenimente sociale a fost cea marxistă, la dezastrul cărora am fost martori recent. Eșecul experimentului în istorie nu demonstrează doar inexistența legilor în devenirea umană, ci și natura fantezistă – în sens himeric și nu artistic – a utopiilor.

Dacă negăm existența legității în istorie, atunci își pierde oare aceasta caracterul științific? Nu! Deoarece îi rămâne ca obiect al cercetării științifice *de ce-ul*, cauzalitatea, determinismul. Spațiul, timpul și cauzalitatea sunt cadrele fundamentale ale explicării întâmplărilor trecutului (iar reflexul lor în plan didactic e reprezentat de competențele disciplinei). Nu este oare un paradox să luăm întâmplarea drept necesitate? Ceea ce s-a întâmplat a fost oare produsul hazardului sau al necesității? Putea fi realitatea și altfel sau doar în turnura pe care au luat-o lucrurile? Soiul acesta de întrebări a dat naștere unor noi manifestări fanteziste, altele decât utopiile, mai puțin sau deloc periculoase decât ele: ucroniile. Istoriografia academică se dezice de ele și în tradiția școlii germane, inaugurată de Leopold von Ranke, împotriva ucroniilor s-a impus regula ca istoria să fie scrisă ”așa cum s-au petrecut lucrurile”. Iată, un ideal de obiectivitate științifică. O eliberare a cercetării științifice de celelalte interese, în afară de cel al obiectivității, nu poate fi decât un câștig binevenit în prezentarea nedenaturată a trecutului.

E drept, nu putem elibera cunoașterea istorică de interese colaterale celor științifice care pot să-i împlinescă menirea, demonstrându-i astfel utilitatea. În acest

¹ În fizică, conceptul de săgeată a timpului a fost introdus în 1927 de Arthur Eddington și el desemnează trecerea timpului dinspre trecut spre viitor, într-o singură direcție, ceea ce permite imaginarii noastre o viziune asupra morții termice a universului: o stare staționară, de echilibru termodinamic, de evoluție fără schimbare, în care timpul își pierde săgeata.

spirit invocăm mobilul care l-a motivat pe cronicarul Grigore Ureche să consemneze la începutul Letopisețului său cuvintele: „Mulți scriitori au nevoie de au scris rândul și povestea țărâlor, de au lăsat izvod pă urmă, și bune și rele, să rămâie feciorilor și nepoților, să le fie de învățătură, despre cele rele să se ferească și să se socotească, iar după cele bune să urmeze și să să învețe și să să îndirepteze.” Aici cărturarul dă expresie funcției formative, morale a istoriei, ceea ce face diferența acestei științe față de câmpul celorlalte tipuri de investigație. Această funcție nu alterează obiectivitatea științifică așa cum se întâmplă în instrumentalizarea ideologică a istoriei în scopul construcției naționale sau a proiectelor sociale.

Așadar, având în vedere istoria în dimensiunea ei științifică, ne întrebăm atunci cărui principiu să-i subordonăm demersul explicativ, unei abordări pozitivistice, consemnând faptele așa cum s-au petrecut ele, sau – lărgind strunga pozitivistă – să îndreptăm cercetarea și spre ceea ce ”era să fie”, spre ”ce s-ar fi întâmplat dacă?”. Interogația de față nu este o chestiune speculativă, ci o căutare de rezolvare practică a unei probleme de care ne izbim în demersul didactic al predării-învățării istoriei. Este vorba de modul cum aplicăm în lecții una dintre cele mai formative metode pedagogice: problematizarea. În acest spirit, Gheorghe Tanasă este autorul de didactică a istoriei care își exprimă rezerva și atrage atenția în mod exigent asupra gradului de libertate pe care îl avem în aplicarea problematizării: ”Să nu elaborăm probleme pe ipoteze de genul: <Ce s-ar fi întâmplat dacă...?> Ele să fie formulate pe albia desfășurării firești a faptelor istorice. Istoria nu se scrie la modul condițional.”² Și pentru a-și întări teza, autorul apelează la autoritatea istoricului: ”Dar istoria, sublinia Xenopol, nu se îndeletnicește cu ceea ce ar fi putut fi, ea studiază numai ceea ce a fost, și ceea ce a fost trebuia să fie.” Nu putem să nu fim în acord cu autorul metodicii ieșene mai ales atunci când într-o lucrare de specialitate similară primul exemplu-model de problematizare pe care îl citim este următorul:

„Care ar fi fost evoluția poporului român dacă Unirea înfăptuită de Mihai Viteazul s-ar fi menținut? (răspunsul elevilor ar trebui să vizeze: menținerea și dezvoltarea statului unitar de la 1600, câștigarea independenței naționale mai devreme, progres în toate domeniile vieții societății etc.)”³ (p. 158) Pentru o metodică de data aceasta *craioveană* nici nu se putea inaugura ilustrarea problematizării fără a evoca personalitatea lui Mihai Viteazul (așa cum metodică ieșeană în primul ei exemplu îl evocă pe Ștefan cel Mare). Cu toate că Unirea ”n-a fost să fie”, trebuie să ne imaginăm entuziasmul elevilor, trăirea sentimentelor patriotice, feerica reverie științifico-fantastică legată de ”anularea” războiului din

² Gheorghe Tanasă, *Metodica predării-învățării istoriei în școală* (Iași: Editura Spiru Haret, 1996), 79.

³ Gheorghe Alexandru *et alli*, *Metodica predării istoriei în învățământul preuniversitar* (Craiova: Editura ”Gheorghe Alexandru”, 1999), 158.

1877 sau a reformelor de modernizare a societății românești, pornite după tratatul de pace de la Adrianopol.⁴ Care e rostul unei astfel de întrebări care ne scoate radical din făgașul istoriei? Nu numai că părăsim albia evenimentelor, dar lezăm profund statutul științific al istoriei, o discredităm ca știință, iar în plan didactic ștergem orice barieră în reprezentările elevilor asupra trecutului dintre real și virtual. Ce s-ar fi întâmplat dacă Decebal i-ar fi învins pe romani?; Ce s-ar fi întâmplat dacă Aurelian n-ar fi retras armata și administrația din Dacia?; Ce s-ar fi întâmplat dacă Spartacus ar fi cucerit Roma?; Ce s-ar fi întâmplat dacă Tudor nu ar fi fost ucis de eteriști? Și putem să continuăm la nesfârșit cu astfel de întrebări (exemplele de față au fost formulate de studenți). Să renunțăm cu totul în problematizare la întrebările ipotetice? Să respingem ucronia? Să rămânem adepții lui Xenopol potrivit căruia *ceea ce a fost trebuia să fie? Oare acest trecut nu putea fi și altfel?*

Pe când istoricii trăgeau cu coada ochiului la dezvoltarea științelor naturii împrumutând ideea determinismului care i-a condus la convingerea că istoria trebuie să fie scrisă ”așa cum s-au petrecut lucrurile”, căci ceea ce a fost așa trebuia să fie, științele naturii, la rândul lor, au evoluat și ele în propria lor istorie. Iar unul din rezultatele spectaculoase ale acestei evoluții a fost regândirea până la contestare a însăși ideii determinismului. Timpul absolut al mecanicii newtoniene care ”forța” sau ”ordona” linear succesiunea cauzelor și efectelor a făcut loc imaginii unui timp relativ în cadrele căruia legea a doua a termodinamicii, sau principiul entropiei, ne oferă o imagine a universului în care crește dezordinea. Avem astăzi o imagine a unui mediu care tinde spre moarte termică. Suntem departe de viziunea romantică a filosofiei istoriei din primele mituri potrivit căreia cosmosul s-a născut din haos; la început a fost dezordinea iar o forță de început – Erosul – pune ordine în acest haos inform. Suntem departe de farsa filosofiei hegeliene a istoriei în cadrul căreia tot

⁴ Nu intră în intenția mea să discreditez o lucrare de specialitate, de natură didactică, mai ales în situația în care în *folclorul* din sistemul educativ la întrebarea câte didactici de specialitate există pentru un domeniu, răspunsul care circulă este: câți profesori există. Autorii ne oferă și exemple demne de luat în seamă, cu toate că mai sunt și unele extrem de puerile (”De ce Ștefan cel Mare luptă împotriva turcilor și apoi încheie pace cu ei?” Ei, când în firescul istoriei intră *războiul și pacea*, atunci care e logica – să nu mai vorbim de creativitatea – unei astfel de întrebări?! Mai curând singura situație-problemă paradoxală este să întrebi de ce URSS nu a încheiat nici până la prăbușirea sa pacea cu Japonia în urma celui de-al Doilea Război Mondial.), altele rămase tributare limbajului și mentalității marxiste (”Cum se explică faptul că Ștefan cel Mare, reprezentantul marilor boieri, ia măsuri în favoarea maselor populare?”). Nu aș fi insistat prin această notă de subsol asupra exemplelor din această lucrare dacă n-aș fi trăit an de an exasperarea provocată de unii studenți gălățeni care, în ciuda explicațiilor și prevențiilor, vin cu modele de problematizare preluate din această lucrare sau realizate pe același calapod. Nu e deplasată nici observația asemănării modelelor de situații-problemă ale Metodicii craiovene cu cele din *Metodica predării Istoriei* al cărei autor este Gh. I. Ioniță (1997).

ceea ce e rațional este și real, iar tot ceea ce e real este rațional – iar din această identitate, gândind optimist, descoperim că în univers, implicit și în istorie, guvernează sfânta necesitate a evoluției și împlinirii spiritului absolut, a unei trepte superioare de ordine și, în final, această ordine supremă va birui. Pentru orice sistem al acestui univers, știința prezice din legea entropiei descreșterea cantității de energie ordonată disponibilă. De aici, nu putem avea o altă imagine a istoriei (ca și a oricărui alt organism viu) decât ca o acumulare și un consum de energie în încercarea de a preveni, prin ineputabile strategii, dezordinea, negentropia. Din această imagine, nu putem să înțelegem decât faptul că orice subiect al istoriei e pus în rolul de a face față provocării haosului, iar istoria nu este decât produsul ciocnirii dintre aceste strategii. Fără a aluneca pe panta pesimismului, dar și fără a mai poposi în euforia bahică a optimismului, concluzia realistă la care merită să ajungem este că, în ceea ce ne privește, cunoașterea noastră este sortită incertitudinii. Reflexul epistemologic realist al principiului entropiei este principiul incertitudinii, atât de simplu și convingător prezentat de Heisenberg. Există tendința de a interpreta acest principiu ca o formă de negare a existenței determinismului. Însă, acest principiu nu se referă decât la statutul omului ca subiect al cunoașterii: nu stă în puterea noastră să avem o cunoaștere obiectivă a lumii (tot ceea ce este rațional nu e real). ”Și istoricii nu ar trebui să piardă din vedere propriul <principiu al incertitudinii> - că orice observare a dovezilor istorice le distorsionează semnificația prin simplul fapt al selectării lor prin prisma privirii retrospective”.⁵ Ajungem, astfel, iarăși la punctul zero al istoriei, la intențiile părintelui ei, Herodot. Nu distorsionăm oare realitatea păstrând în memorie doar ceea ce este semnificativ? Care sunt criteriile acestei selecții a semnificativului? Existența însăși a unor criterii nu e o dovadă a faptului că trecutul reconstituit este unul subiectiv și nu cel real? Și atunci oare așa s-au petrecut lucrurile, cum le-a selectat istoricul, chiar și cel total dezinteresat, dar neputincios tocmai prin ”privirea sa retrospectivă”, care inevitabil trebuie să recurgă la selecția a ceea ce este semnificativ (din lipsă de energie, de exemplu⁶), lăsând deoparte atâtea și atâtea întâmplări ”neseemnificative”? Ba, mai mult, evenimentele, cele selectate de istoric, *trebuiau* să se întâmple sau acest ”trebuie” este marca subiectivității istoricului, criteriul lui ”dezinteresat” de selecție?

Ucronia are ca punct de plecare punerea sub semnul întrebării tocmai a acestui *trebuie* unic sau a cauzalității lineare. A reconstitui doar ceea ce a prins realitate în urma unor decizii subiective, a încununa această realitate înfiripată cu implacabilul ”așa trebuia să fie” constituie o îngustare a realității ca obiect de studiu

⁵ Niall Ferguson, (coord.), *Ce s-ar fi întâmplat dacă...? Istorie virtuală* (Iași: Editura Polirom, 2022), 66.

⁶ ”chiar și energia consumată cu înregistrarea unui eveniment în memorie crește cantitatea de dezordine în univers” – Ibid., 65.

al istoriei. Dincolo de faptul că sunt abandonate nenumărate întâmplări ca fiind nesemnificative, filosofia tradițională a istoriei ignora însăși hazardul, singura realitate în fața căreia se află toți agenții istoriei, toți oamenii care au existat vreodată, toți oamenii prezentului. Istoria, ca știință a întâmplărilor oamenilor, trebuie să fie întâi de toate o știință a prezentului, singura realitate existentă (și nu cea reconstituită). Or, un istoric trebuie să reconstituie acel prezent și atunci nu va pierde din vedere și ce *era să fie*. ”Istoricul – scrie Marc Bloch – care se întreabă asupra probabilității unui eveniment petrecut, ce încearcă el de fapt dacă nu să se transpună printr-un impuls îndrăzneț al spiritului înaintea acestui eveniment însuși pentru a-i cântări șansele, așa cum se prezentau ele în preziua înfăptuirii sale? Probabilitatea rămâne deci tot în viitor, dar linia prezentului împinsă înapoi în mod imaginar este un viitor de odinioară, construit cu un fragment a ceea ce pentru noi este de fapt trecutul.”⁷ Care este valoarea gnoseologică a reconstituirii prezentului împreună cu toți acești ai lui *erau să fie*? În mod semnificativ, merită să observăm faptul că problematizarea nu e o chestiune de privire retrospectivă, de ordin gnoseologic, așadar, ci o atitudine primordială a oamenilor prezentului, o forță a acelei istorii în curs de desfășurare cu bifurcațiile, cu alternativele ei reale. Putem primi obiecția că prezentul este plin de nenumărate alternative și că, încă o dată, selecția intră în atitudinea istoricului care trebuie să aleagă în privința alternativelor semnificative în fața cărora se aflau agenții conștienți și responsabili, chiar dacă deciziile lor nu erau întotdeauna raționale. Alternativele semnificative pot fi reduse la cele plauzibile. Ambiguitatea plauzibilului poate fi risipită atunci când luăm în considerare ”doar acele alternative despre care putem arăta pe baza probelor contemporane că au fost luate de fapt în calcul de oamenii din acea perioadă.”⁸

Să ilustrăm această realitate a contrafactualului printr-un episod din monumentală cronică a lui Radu Rosetti, *Amintiri*. Ajuns cu narațiunea în martie 1871, autorul evocă momentul crucial al crizei declanșate de orientarea republicană a liberalilor, dezastrul financiar al țării, decizia de abdicare a principelui Carol, toate pe fondul înfrângerii celui mai sigur aliat al românilor, Franța, în războiul cu Prusia. În ziua de 11 martie, convocând Locotenența Domnească din 1866 pentru a-i remite puterea, Carol își exprimă intenția de a abdică. Moment crucial în istoria românilor perceput astfel de contemporani:

Dacă principele Carol ar fi părăsit atunci țara, toată situația României câștigată cu atâta greutate de la 1859 încoace ar fi fost pierdută. [...] Fără îndoială că Austria, Rusia și Poarta s-ar fi grăbit să încheie o înțelegere pentru desfacerea unirii, care, pentru temeiuri deosebite, era dorită de tustrele aceste împărății. Cine

⁷ March Bloch, *Pledoarie pentru istorie* (Cluj-Napoca: Editura Tribuna, 2007), 147.

⁸ Niall Ferguson, *Ce s-ar fi întâmplat dacă...?*, 76.

s-ar fi opus acestei desfaceri? Nici Anglia, indiferentă, nici Italia, puțin interesată în chestiune și neputincioasă, de Franța nici nu mai este de vorbit, în primul rând înfrângerea Comunei, apoi liberarea teritoriului prin plata indemnității de război, care atunci părea zdrobitoare, i-ar fi permis să manifeste cel mult simpatii platonice. Unirea ar fi fost deci desigur desființată, în capul fiecăreia din țări ar fi venit iarăși câte un domnitor pământean. Iar dacă am fi arătat cea mai mică veleitate de opunere, cele trei împărății s-ar fi înțeles răpede pentru a ne ocupa militărește și n-am fi putut decât să ne supunem sau să facem o rezistență pentru onoarea steagului, fără cea mai mică perspectivă de succes. Și în acest caz, ocupațiunea străină ar fi fost încă mai lungă, încă mai apăsătoare și mai oneroasă decât altădată. Iar odată acea stare de altădată restabilită, țările noastre ar fi fost din nou un câmp deschis pentru intrigile interne ale visătorilor de domnie, ca și pentru acele ale celor trei puteri mărginașe, iar realizarea aspirațiilor noastre naționale trimesă în regiunea visurilor celor mai greu realizabile.⁹

Avem un tablou al acestui: *ce s-ar fi întâmplat dacă ar fi abdicat principele Carol?* Învățăm ceva din el ori ne risipim energia epuizabilă în chip inutil? Istoria scrisă a lucrurilor, așa cum s-au petrecut ele, ar ”economisi” energia selectând semnificativul. Lărgind selecția, prin consum suplimentar de energie, și asupra evenimentelor care nu s-au întâmplat, dar puteau să se întâmple, dobândim o cunoaștere amplă a epocii, ne formăm o imagine apropiată de psihologia și frământarea experimentată de protagoniști, de caracterul moral al oamenilor, de patriotismul sau meschinăria de care au dat dovadă. În exemplul nostru, putem face o punte între ziua de 11 martie 1871 și Consiliul de Coroană din iulie 1914, când iarăși alternativele au tulburat spiritele și istoria. Cu siguranță, împotriva liniștii sale, Carol I a luat în calcul alternativele pe care le-a deschis prezentul și a ales, prin sacrificiu, împotriva dorințelor sale ceea ce servea rațiunii de stat.

Principiul pe care trebuie să-l avem în vedere în scrierea și învățarea istoriei este, așadar, luarea în calcul a tuturor rezultatelor la care s-au gândit oamenii, cu atât mai mult cu cât descoperim și împrejurări în care deznodământul real este unul la care nu se aștepta nimeni. Cine din cadrul Consiliul de Coroană din iulie 1914 se aștepta sau prefigura Marea Unire din 1918? ”Adeseori – scrie Niall Ferguson – ceea ce s-a întâmplat cu adevărat *nu* a fost deznodământul pe care majoritatea contemporanilor bine informați îl considerau cel mai probabil: scenariul contrafactual era, în acest sens, cel mai <real> pentru factorii de decizie la momentul critic decât evenimentele reale ulterioare.”¹⁰

⁹ Radu Rosetti, *Amintiri Ce am auzit de la alții Din copilărie Din prima tinerețe* (Humanitas, 2013), 529-530.

¹⁰ Niall Ferguson, *Ce s-ar fi întâmplat dacă...?*, 77.

Că ucronia este posibilă, că merită luate în calcul alternativele, istoria însăși este cea care ne determină să urmăm această perspectivă. Evenimente precum Renașterea europeană, destrămarea tuturor imperiilor, Restaurațiile și Contrareforme, prăbușirea regimurilor comuniste sunt întoarceri la punctul de divergență: *întoarceri* prin care se infirmă justetea unei alternative a cursului istoriei, se infirmă faptul că *ceea ce a fost trebuia să fie*.

Ca o concluzie provizorie putem să creionăm cadrele în care e posibilă aplicarea problematizării în plan didactic:

- Problematizarea să se bazeze pe opțiunile și datele avute la dispoziție de actorii istoriei la vremea respectivă (Ce s-ar fi întâmplat dacă Aurelian n-ar fi retras armata și administrația din Dacia? Puși în fața unei astfel de alternative, elevii iau contact cu situația complexă a prezenței și a atacurilor barbare la Dunărea de Jos);
- Problematizarea nu trebuie să se bazeze pe consecințele evenimentelor cunoscute de noi (Ce s-ar fi întâmplat dacă Decebal i-ar fi învins pe romani?) și în care sunt implicate interesele noastre prezente (Care ar fi fost evoluția poporului român dacă Unirea înfăptuită de Mihai Viteazul s-ar fi menținut? – deschidem astfel cale unor false probleme);
- Să evităm problematizarea clădită pe inferarea marilor evenimente ale lumii din lucruri banale, mărunte ("Dacă nasul Cleopatrei ar fi fost mai scurt, fața lumii ar fi fost alta" B. Pascal), precum și pe întâmplări fără consecințe ulterioare (Ce s-ar fi întâmplat dacă Tudor nu ar fi fost ucis de eteriști? Același lucru, poate, care i s-a întâmplat și lui Iancu Jianu¹¹ sau, mai târziu, lui Avram Iancu – elevii nu au nimic de învățat din aceste construcții).

Descoperim astfel faptul că problematizarea poate fi fantezist instrumentalizată de istoricii care se folosesc de ipotezele contrafactice aplicându-le asupra consecințelor evenimentelor deja cunoscute și la fel de fantastic folosită ca metodă de predare-învățare a istoriei, compromițând existența reală a alternativelor în istorie.

BIBLIOGRAFIE

Alexandru, Gheorghe, Voinescu, Vasile, Popa, Ion R., Napruiu, Maria, Gheorghe-Cârțu, Claudia. *Metodica predării istoriei în învățământul preuniversitar*. Craiova: Editura "Gheorghe Alexandru", 1999.

Bloch, March. *Pledoarie pentru istorie*. Cluj-Napoca: Editura Tribuna, 2007.

¹¹ Vezi relatarea lui Ion Ghica în *Scrisori către V. Alecsandri*.

- Ferguson, Niall (coord.). *Ce s-ar fi întâmplat dacă...? Istorie virtuală*. Iași: Editura Polirom, 2022.
- Herodot. *Istoriei*. București: Editura Științifică, 1961.
- Ioniță, Gh. I. *Metodica predării Istoriei*. Editura Universității din București, 1997.
- Rosetti, Radu. *Aminiri Ce am auzit de la alții Din copilărie Din prima tinerețe*. Humanitas, 2013.
- Stewart, Ian. *Dă oare Dumnezeu cu zarul? Noua matematică a haosului*. București: Editura Humanitas, 2015.
- Tănasă, Gheorghe. *Metodica predării-învățării istoriei în școală*. Iași: Editura Spiru Haret, 1996.
- Ureche, Grigore. *Letopisețul Țării Moldovei*. București: Editura Minerva, 1987.